Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-22-1-7-25

STUDIES IN THE HISTORY OF THE TATAR LANGUAGE AT KAZAN UNIVERSITY

Khalisa Khatipovna Kuzmina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
shirmanx@yandex.ru.

Fanuza Shakurovna Nurieva,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
fanuzanurieva@yandex.ru.

The Tatar literary language is one of the most important values created by the people over the centuries. Language is not only a means of communication, but also the main indicator of a nation's spiritual activity. Over the centuries spiritual wealth has been accumulated in literary written monuments, reflecting traditions, linguistic norms and various social events of each historical period. The study of the Tatar literary language found in written monuments and of the language development patterns is one of the current scientific trends followed by the Tatar Language Department at Kazan University. The studies focus both on the the development of the Tatar language and on the historical place the language holds in the Tatar people's ethnogenesis and in the current existence of the Tatar language as a state language on the basis of traditions. Kazan University has more than a century-long history of comprehensive studies in the history of the Tatar language. This article is about the legacy of outstanding scholars who left their indelible mark on the study of the Tatar language history.

Key words: history of the Tatar literary language, Tatar scholars, Tatar Language Department, Kazan University

Introduction

Kazan University is the center of many world-famous scientific societies. It was the fourth university opened in Russia after Moscow, Tartu and Vilnius universities. As early as in the 1830s–1840s, it became one of the centers of Oriental Studies. At that time, recruited from various departments, the Oriental Division appeared at the Faculty of Philosophy, which subsequently became famous for its outstanding scientific experts in Oriental Studies.

Kazan has long had extensive trade relations with the East. Trade routes to Iran, Central Asia and the Far East passed through Kazan, so the de-

velopment of Oriental Studies in Kazan had begun even before the university was opened, which ensured the emergence and fruitful activity of the Oriental Division [1, p. 418]. In the late 19th century, a school of linguistics was created at the university, later called the Kazan Linguistic School. I. Baudouin de Courtenay, N. Krushevskiy, V. Bogoroditsky and other scholars conducted research in the areas of structural linguistics, morphonology, linguistic typology and psycholinguistics.

In 1812, the Tatar language was included in the curriculum of Kazan University. Later, at the end of 1828 – beginning of 1829, on the initiative of the university rector N. Lobachevsky, the Oriental Division was created, which included two departments: Turkish-Tatar and Arab-Persian, formed on the basis of the Department of Eastern Languages. The founders of the Kazan School of Turkology were I. Khalfin, Ch. Fren, F. Erdman, A. Kazem-Bek, A. Troyansky, I. Berezin, M. Makhmudov, A. Vagabov, M. Ivanov, S. Kuklyashev, K. Nasyri, N. Katanov, V. Radlov and others. They conducted in-depth research into the history of the Tatar people and the history of the literary language. After the transfer of the Oriental Division to St. Petersburg, the teaching of the Tatar language continued.

The study of the history of the Tatar language at Kazan University can be divided into three periods. The first period covers the years 1804–1917, this period is associated with the life of the Oriental Division and the subsequent period of the Tatar language studies. The second period was devoted to the history of the Tatar language during the Soviet period, covering the period from 1917 to 1991. The period after 1944 is especially noteworthy, as after the Department of Tatar Language and Literature was opened the study of the history of the language became especially extensive. The period from the 2000s to the present time can be called the Studies in the History of the Tatar Language in the 21st century.

Each period has its own stages of development; Turkologists from Kazan University received recognition not only in Russia, but also worldwide.

Materials and research methods

This article aims to describe the long-term history of the scientific studies devoted to the Tatar language and its history at Kazan University, we name the scholars who worked and are still working in this field and highlight their scientific and pedagogical heritage.

The main research methods are the biographical, descriptive, historical-comparative and axiological ones. We use the biographical and descriptive methods to study the activities of the people who conducted research into the history of the Tatar language. The historical-comparative and axiological methods have made it possible to evaluate this activity from the point of view of the present and the past.

Discussion

When Kazan University began its first academic year in 1804, its staff, according to the charter, was supposed to include a professor of oriental languages and a lecturer of the Tatar language. At that time, not a word was said about any departments. Teaching was not based on programs or curricula. There was no division into faculties and specialties. Only three years later, in 1807, the Department of Oriental Languages began to operate, where the Arabic and Persian languages were taught, and some years later Hebrew and Syriac were added. The famous orientalist and numismatist Christian Frehn, who came from Germany, the city of Rostock, was appointed head of this department. He worked at Kazan University for about ten years. During this time, Ch. Frehn expanded the teaching of Oriental Studies and laid the foundations for a comprehensive scientific study of the East. He became interested in numismatics, found more than 400 coins of the Golden Horde period, from which he managed to reconstruct the names of the khans and explored the location of Horde cities and Russian-Tatar relations of that time. Fren's closest collaborator in his teaching and research activities was Ibrahim Khalfin, who worked at the University as a lecturer of the Tatar language from 1811, and from 1823 was an adjunct of oriental literature [1, p. 420]. It is worth noting that the Khalfin dynasty taught the Tatar language in Kazan for 60 years. Ibrahim Khalfin's grandfather, Sagit Khalfin, was the first official teacher of oriental languages in Russia. In 1769, he was entrusted with teaching the Tatar language at the Kazan gymnasium. From 1785, his son Ishak (1785–1800) became his successor; after Ishak's death, Ibrahim Khalfin (1800–1828) continued teaching the Tatar language.

After the departure of Ch. Frehn from Kazan University, the studies of oriental languages and cultures declined. Only the arrival of N. Lobachevsky to work in the university administration in 1827 had a positive impact on the development of the "Oriental Division". In 1828, the Tatar

language lectureship was transformed into the Department of the Turkish-Tatar Language, which in the first period was headed by Alexander (Mirza) Kazembek. The Mongolian, Chinese and Armenian languages were taught at the university, and Turkic Studies were beginning to develop. Lobachevsky founded a fund of manuscripts and early printed books in many Eastern languages. With the direct assistance of Lobachevsky and the help of the Oriental Division, a large number of rare oriental books and manuscripts were collected in the library, the written monuments which to this day have enormous scientific value. Among the numerous Tatar manuscripts, the original Tatar alphabet and grammar, compiled in 1775 by Sagit Khalfin, a Tatar language teacher at the first Kazan gymnasium, and a Russian-Tatar dictionary (in two volumes) were found. This book was published in St. Petersburg in 1778. They also found the manuscripts of lectures on the Tatar language course given by Ibrahim Khalfin in 1824–1826. The scholar was one of the initiators of the publication of Turkic-Tatar historical sources. The works of Ibrahim Khalfin “Dastane Chyngyz ve Aksak Timer” (“The Dastan about Genghis Khan and Aksak Timer”) (1819), “Shezherei et-turk” (“Genealogy of the Turks and Mongols”) (1820) and “Timer Kotlyg tarkhan yarlygy” (“Jarlig of Timer Kotlyg”), co-authored with Ch. Frehn, attracted the attention of researchers from different countries.

The orientalists A. Kazem-Bek and I. Berezin made a great contribution to the scientific development of studies the Turkic languages. So, if Kazem-Bek’s fruitful scientific activity was aimed at studying the history, literature, religious views and laws of the Turkic peoples, I. Berezin in his turn devoted much time to the collection and publication of oriental historical manuscripts, thanks to which he gained worldwide fame. I. Berezin compiled the three-volume work “Konchygysh tarikhchylar kitapkhanese” (“Library of Oriental Historians”) (1850–1851) and published works on Tatar history “Sheybani-name” (“The Book of Shaibani”) and “Dzhamig-et-tewarikh” (“General History”), related to Abulgazi Khan. For more than 10 years he headed the Department of the Turkic-Tatar Language at Kazan University, taught Turkish and lectured on the history of the Turkic peoples and Turkish literature.

It is important to mention the numismatic and ethnographic works of Karl Fuchs, the first researcher of the Kazan Tatars’ life, the famous naturalist and ethnographer. A doctor by profession, Fuchs devoted a lot of time to researching the life of local residents, mainly Tatars. He communicated closely with the Tatars, studied their language, lived among the Tatars in the Tatar settlement of Kazan, and outlined and summarized his many years of observations in a later ethnographic work entitled “Statistic hem ethnographic dzehetten Kazan tatarlary” (“Kazan Tatars in Statistical and Ethnographic Relation”). In this work, he focused on the physical type of the Tatars, their economy, external life, the issue of women, poetry, culture and holidays, school and education, and relations between Russians and Tatars.

In the first half of the 19th century, Kazan University became the center of oriental studies and oriental language teaching in Russia. The Oriental Division functioned until 1854. On October 22 of the same year, by the decree of the Senate, the teaching of oriental languages at Kazan University and the First Kazan Gymnasium was discontinued. The Tatar language was allowed to be taught at the Gymnasium.

The closure of the Oriental Division was explained in the decree by the need to concentrate the teaching of oriental languages in one place to ensure more successful scientific research. This place belonged to the University of St. Petersburg, in which “more funds were collected for the development of this vast branch of knowledge and more teaching aids than in any other place in the empire.” In this regard, the Department of Oriental Languages at St. Petersburg University was transformed into the Oriental Faculty, where many Kazan orientalists continued their activities [2, p. 212].

In the second half of the 19th century, the development of the Tatar language was mainly aimed at having more publications printed in the Tatar language. In 1808, Ivan Zapolskiy, an associate professor of mathematics and experimental physics at Kazan University, came up with a project to publish the “Kazanskie izvestiya” (“The Kazan News”) newspaper in Russian and Tatar, but he did not receive the permission to publish the newspaper in the Tatar language. From 1833, representatives of Kazan University had made more attempts to create a newspaper in the Tatar language. The student of the Oriental Division, Markel Nikolskiy, made several attempts to publish the newspaper called “Bekhrel ekhbar” (“The Sea of News”). The initiative of the famous Orientalist Pyotr Pashino to publish the magazine “Faida” (“Benefit”) in the Tatar language in 1864 was also unsuccessful. A year later, Vasily Kurochkin wanted to publish a

newspaper of the same name, but it also ran into bureaucratic obstacles.

In 1863, the famous Tatar educator Kayum Nasyri (1825–1902) submitted a petition to the Kazan military governour for permission to produce a printed publication in the Tatar language. A similar attempt was made by Khusein Fayzkhanov, a teacher of Turkic languages at St. Petersburg University (1823–1866).

In the second half of the 19th century alone, various authorities received more than twenty applications for permission to organize periodicals for the Tatars. However, these attempts were rejected for various reasons.

Only the revolutionary events of the early 20th century forced the tsarist authorities to change their attitude towards the issue of publishing the Tatar national press. As a result, on September 2, 1905, the first issue of the newspaper in the Tatar language, "Nur" ("The Ray"), was published in St. Petersburg. From 1905 to 1917, more than 120 newspapers and magazines were published in the Tatar language in 17 cities of the Russian Empire, but they all ceased to exist after the revolutionary events [3].

Until 1917, Kazan University was the only secular university in the Kazan Province where the Tatar language was taught. The curriculum of this educational institution included a course in Turkic-Tatar speech, which was taught in the classical department of the History and Philology Faculty. Before the revolution of 1917, this course was taught by the famous orientalist N. Katanov who worked here as an acting extraordinary professor (Professor Extraordinarius*)*. In the 1910s, when Sergei Malov, a graduate of the Oriental Faculty of St. Petersburg University, began working at Kazan University, the course "Turkic-Tatar dialects" was significantly expanded. The scholar paid much attention to the history of the language; it is known that in those years he got interested in the language of Turkic runic inscriptions [4, p. 109].

As early as in the first years of Soviet power, the Tatar language as an academic subject was actively introduced into Higher Schools, which led to the creation of a number of large educational institutions that trained scientific and pedagogical personnel in Tatar linguistics.

The Department of Tatar Language and Literature at the Faculty of History and Philology of Kazan University was opened in the autumn of 1944. After a discussion at the Academic Council of the Faculty of History and Philology, on April 13, 1945, Rabiga Khakimova, a disciple of the famous Russian and Soviet orientalist Nikolai Marr, was elected to the position of associate professor and head of the Department of Tatar Language and Literature [5, p. 104].

R. Khakimova was recognized as an excellent organizer. Planning the development of the research work in the Department of Tatar Language and Literature for the 1945–1946 academic year, she intended to continue studying the language of Shigabutdin Mardzhani and Musa Akyegetzade's works, and the biography of Gabdulla Tukay. Senior teacher Sungatulla Nigmatullovich Bikbulatov analyzed the dictionary of Mahmud Kashgari "Diwanu logat et-turk" ("Compendium of the Languages of the Turks"). Lectures on the Tatar language and its history were delivered by Associate Professors Shigap Ramazanov, Latif Zalyaletdinov, and Senior Lecturer Bakir Yafarov.

After the refutation of N. Marr's theory of language, the research work in the Tatar Language and Literature Department changed its direction. The study of the language of written monuments was conducted in accordance with the doctrines of Joseph Stalin. For example, the topic of the dissertation of the Department Assistant Gayaz Ishmukhametov was "XIV gasyr Bolgar chory istelege "Nahj el faradis" eserenen tele iptesh Stalinnyn tel beleme buencha mes'elelere buencha khezmetlere yaktysynda" ("The language of the work "Nahj el faradis" ("Open Road to the Gardens of Eden") of the Bulgarian period in the 14th century in the light of the works of Comrade Stalin on linguistics"). The members of the Department studied the works of Tatar literature in the pre-Soviet and post-Soviet periods and dealt with the issues of the Tatar language historical morphology (Latyf Zalyaletdinov) and the patterns of the Tatar language internal development in the light of Stalin's doctrine on language (Lotfi Yafarov) [6, p. 235].

The Department of Tatar Language and Literature was constantly working to build up its scientific potential. So, on December 31, 1958, after a successful discussion of Dzhavad Almazov's dissertation "XIII gasyr poemasy Kyisa-i Yosyf – bolgar-tatar istelege" ("The 13th century poem of Kyisa-i Yusuf (The legend about Yusuf) – Bulgaro-Tatar memory") at the Department, the Rector's Office decided to enroll the author full time from January 1, 1959. Having successfully completed graduate school, Dzhavad Almazov, who knew Arabic, Persian and several Turkic languages, had experience of teaching at university. At that time, the Department faculty had such

teachers as Khatyb Gusman, Prof. Latif Jalay, Associate Professors Yakub Agishev, Mirfatikh Zakiev, Ibragim Nurullin, Zait Mazitov and Uzbek Baichura, teachers Mahmut Khasanov, Anvar Aflyatunov, Fuat Ganiev, Vakhit Khakov, Gumer Sattarov, Albert Yakhin and others. In the future, these names would be known as the names of the Tatar great scholars in the area of the Tatar language and literary criticism, but in the 1950– 60s they were just beginning their scientific career.

Although many teachers of the Tatar Language Department conducted individual research in the field of language history throughout the 20th century, there were several researchers who laid the foundations for the new scientific trend of the history of the Tatar language and created their own scientific school at the university. These were Latif Jalay, Vakhit Khakov, Almazia Nurieva, Fagima Khisamova and Fanuza Nurieva. Gumer Sattarov conducted research into the onomastic system of the Tatar language in historical terms and created the Kazan School of Onomastics. Today his disciples are Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Tatar Linguistics Gulshat Galiullina and Candidate of Philology, Associate Professor Gulfiya Khadieva [7, p. 418].

The life of the first Doctor of Philology in the Tatar language, Latif Jalay (1929–1966), was incredibly full and complicated. Latif Jalay's scientific career began in 1929, in the same year his first work on methods of raising children was published, after which he published several books on methods of teaching the Tatar language and participated in the compilation of a Tatar literature textbook. In 1932, Latif entered the graduate school of the Samara Agricultural College, but after the closure of the graduate school in 1933, he continued his graduate studies at the Kazan Pedagogical Institute. From 1935 he began teaching Tatar dialectology and language history there. From 1939 to 1962, Latif Jalay headed the Tatar Language Sector at the Institute of Language, Literature and History. At the same time, he taught Tatar dialectology and the history of the Tatar language at higher educational institutions – the Kazan Pedagogical Institute and Kazan University.

While studying folk dialects, L. Jalay provided the necessary linguistic material for the history of the literary language and its historical grammar, so his sphere of interest was the history of the Tatar literary language and historical grammar. In 1938, the scholar published the book "Tatar tele tarikhyna karagan kaiber materiallar" ("Some Materials on the History of the Tatar Language") and presented his Ph.D. thesis on the same topic. In the 1940–60s, he was the only expert in dialectology, language history and historical grammar of the Tatar language. In 1954, L. Jalay published the book "Tatar telemen fonetikasy buencha materiallar ("Materials on the Phonetics of the Tatar Language") [8]. This book has not lost its relevance to this day. In 1960, L. Jalay handed over the manuscript of the book "Tatat telenen tarikhi morfologiyese buencha ocherklar" ("Essays on the Historical Morphology of the Tatar Language") to the Kazan University Publishing House, but this book was not published; it was published by the Institute of Language, Literature and Art of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan in 2000 [9]. At Kazan University, this work is still borrowed by students as the first major monographic work written in the Tatar language in the area of the historical grammar of the Tatar language.

The main scientific views of Latif Jalay were presented in his research into the origin of the Tatar people and were based on linguistic material. Having analyzed linguistic material in terms of ethnogenesis, L. Jalay did not agree with the conclusions of some scholars that the Tatars and their language came from Altai and Mongolia. In his opinion, the Tatar language was formed as a result of the unification of local Turkic dialects belonging to various local Turkic tribes. He thoroughly studied the three large dialects of the Tatar language – Middle, Eastern and Western, and proved that the Tatar language arose on the basis of local Turkic dialects.

Latif Jalay was a scientist who laid the scientific foundations for studying the history of the Tatar language and had many followersof this scientific trend. One of his disciples, Doctor of Philology Vakhit Khakov, a professor at Kazan University (1926–2008), was an outstanding scholar who had been studying the history of the literary language for many years, and laid the foundations for the sociolinguistic trend in the study of the history of our language.

Vakhit Khakov was born into a family of a teacher on August 16, 1926, in the village of Srednyaya Lashcha (Kuzbi) of the Buinsky District, the Republic of Tatarstan. A seventeen-year-old young man was drafted to the front during the Great Patriotic War and fought in Mongolia and China where he first saw the texts of runic inscriptions. After demobilization, he worked as a teacher in a rural school in the Buinsky District, entered the Faculty of History and Philology of Kazan

State University, and in 1960 completed his graduate course at the Institute of Language, Literature and History, the Kazan Branch of the USSR Academy of Sciences. In 1961, he presented his candidate dissertation, and in 1971, his doctoral dissertation on the history of the Tatar literary language of the early 20th century entitled "Tatar edebi tele hem anyn stil'lerenen barlykka kilue hem useshe" ("The emergence and development of the Tatar literary language and its styles"). In 1965, he was awarded the academic title of associate professor, and in 1974 he became a professor. Until 2008, he was a professor in the Tatar Language Department at Kazan University, and in 1989–1994, he was the head of the Tatar Language Department.

The main scientific interests of Vakhit Khakov included the history of Turkic (mainly Tatar) literary languages, the development of their stylistic categories and the study of the language of ancient Turkic and Tatar written monuments. Over the years, he studied general issues of linguistics, issues of lexicology, terminology, phraseology, spelling and etymology; dealt with the problems of teaching methods and language studies of literary works at universities and schools [10, 11, 12].

For many years, Vakhit Khakov was a scientist who read lectures on the history of the Tatar literary language to students of the Tatar Language Department and created his own scientific school in this area, educating a large number of students. Under his guidance, about 20 candidate dissertations were prepared, he was a scientific supervisor for three doctoral dissertations. For many years, the scholar worked as a member of the Academic Council for the Defense of Candidate and Doctoral Dissertations, and participated in the compilation of the "Tatar Encyclopedia" in the section "Linguistics". For more than 30 years, he was in charge of the republican radio broadcasting, and it was with his direct participation that the popular science program on the Tatar language and speech culture "Tel Kurke – Suz" ("The Beauty of Speech Is in Its Words") was on the radio, its handwritten materials amount to more than ten volumes. For his scientific, pedagogical and social activities, the Professor was awarded eighteen orders and medals, got many Certificates of Honour and Gratitude [13, p. 5].

Almazia Nurieva was a scholar who worked in the area of the historical grammar of the Tatar language. For seventeen years, from 1967 to 1984, she worked as an assistant professor at the Tatar Language Department at Kazan University, wrote numerous textbooks for schoolchildren, compiled a multi-volume Tatar spelling dictionary, which was repeatedly reprinted. In 1975, she defended her doctoral dissertation "Tatar tele tarikhynnan materiallar. Leksikologiyz, morfologiyz. Studentlar ochen kullanma" ("Materials on the history of the Tatar language. Lexicology, morphology. A Student Guide") [14]. This book was distinguished by the fact that it contained materials related to the previously undeveloped historical lexicology of the Tatar language. The scientist relied on the comparative historical method in studying the history of the region and identified criteria for the study of common Altai and common Turkic layers.

After Almazia Nurieva, the area of historical grammar at the Tatar Language Department was continued by Fagima Khisamova.

Fagima Khisamova (1936–2018) was a famous linguist, author of scientific works in the field of phonetics and morphology, historical grammar of the Tatar language, curricula, textbooks and teaching aids. She was an Honoured Teacher of Tatarstan and Honoured Scientist of the Republic of Tatarstan. She was born on December 1, 1936, in the village of Karakashly, the Yutazinsky District, the Republic of Tatarstan. In 1955–1960, she studied at the Tatar Language and Literature Department of the Faculty of History and Philology of Kazan State University. After graduating from university, she worked for seven years as a teacher of Tatar language and literature in schools in the Drozhzhanovsky and Aznakaevsky Districts. In 1967–1970, she completed her postgraduate studies at the Department of Tatar Language of Kazan State University under the scientific supervision of D. Tumasheva. In 1971, she presented her Ph.D. thesis on the topic "Khezerge tatar edebi telende syifat figyl" ("Qualitative verbs in the modern Tatar literary language"); in 1995, she defended her doctoral dissertation "Iske tatar resmi yazuynyn gamelde buluy hem useu (XVI–XIX gg. bashy" ("The existence and development of Old Tatar official writing (the 16th – early 19th centuries)")

For more than thirty years of teaching at the Tatar Language Department, she created teaching aids, programs for giving lectures on phonetics and morphology, historical grammar of the Tatar language, etc. She was an author of a number of scientific articles on various aspects of the structure of the modern Tatar language and a textbook for universities "Khezerge tatar edebi tele. Morfologiya" ("Modern Tatar Literary Language. Morphology") (2006). Most of her articles, published in various collections and magazines, are devoted to the history of the Tatar literary language

and historical grammar [pp.15, 16]. The book "Tatar telenen tarikhi grammatikasy. Fonetika. Morfologiya" ("Historical Grammar of the Tatar Language. Phonetics. Morphology"), published in 2017, is one of currently few scientific works on the historical grammar of the Tatar language written in the Tatar language [17]. In this work, the scholar gave an explanation to each phenomenon, translating the theories and assumptions on historical grammar available in Turkic linguistics into the plane of the history of the Tatar language; determined the features of the grammatical development of the Tatar language and studied dialect phenomena. The researcher identified common linguistic phenomena of different dialects focusing on the dialects of the Tatar language. The preservation of Oghuz languages in the Tatar language of the Kipchak group was explained by the historically close connection of the tribal languages. The scholar also highlighted the historical changes that were reflected within the language itself. In this work, Fagima Khisamova relied on the materials from her lectures on historical grammar of the Tatar language, which she had taught for many years at the Tatar Language Department, on her personal observations, as well as on the opinions of experts in the history of the Tatar language.

Prof. Farit Yusupov, a famous linguist, dialectologist, doctor of philology, achieved great success in the study of the Tatar language dialects based on the methods of linguistic geography and areal linguistics. He was born on May 15, 1939, in the village of Bolshaya Karauza, the Zelenodolsk District. Having graduated from the Tatar Department of the Faculty of History and Philology of Kazan University in 1956–1961, in 1964 he began to study local dialects of the population, organizing expeditions to various areas where Tatars lived compactly. In each of his monographs, Farid Yusupov scientifically processed the collected materials, paying serious attention to the history of the ethnic groups that spoke the Tatar dialects. In the work "Kazan tatarlary shiwase" ("Dialects of the Kazan Tatars"), the result of his many years of scientific research, the scholar explored the period of the Kazan Khanate, the history of the emergence of the Kazan Tatars' dialects, the system of sounds and grammatical structures, constituting a rich system of dialects that became the basis of the Tatar literary language after the collapse of the Kazan Khanate [18]. The famous scholar found that the Tatar dialects, which spread to the vast expanses of Russia, had much in common with each other in the field of phonetics, morphology and vocabulary. He noted that the literary language system and local dialects were undergoing a process of mutual enrichment and improvement.

Doctor of Philology, Prof. Alfiya Yusupova has studied the Tatar-Russian and Russian-Tatar dictionaries of the 19th century and has explained the reasons for creating printed dictionaries of Tatar lexicography by social and political conditions on an all-Russian scale. The existence of mutual trade, economic, socio-political and cultural ties between the Russian and Tatar peoples gave rise to the need for two languages; therefore, dictionaries combining the richness of the two languages began to be published. She has conducted historical and linguistic analysis of the dictionaries from the collections of Kazan State University, national libraries of Tatarstan, central libraries of Moscow and Berlin. Having examined the lexical wealth recorded in the dictionaries, in terms of their origin and use, the scholar found that during this period the process of rapprochement of the Tatar literary language with the popular colloquial language began [19].

Prof. Fanuza Nurieva, Doctor of Philology, was a student of outstanding representatives of Tatar and Turkic linguistics Dilyara Tumasheva and Adgam Tenishev, she is also one of the creators of a unique scientific trend in the history of the Tatar language.

Nurieva Fanuza was born on March 8, 1956 in the village of Starye Chuty, the Bavlinsky District. After graduating from school (1974), she entered the Faculty of History and Philology of Kazan State University. During her studies, her scientific research began under the direct supervision of the Doctor of Philology, Dean of the Faculty Prof. D. Tumasheva. She did a course in oriental languages – Arabic and Turkish studying according to an individual curriculum. Later, she taught Tatar language and literature at a school in the village of Bayryaki-Tamak, the Bavlinsky District. In 1983, she began her postgraduate course at the ILLH KBSA (the Institute of Language, Literature and History, the Kazan Branch of the Academy of Sciences) named after Galimdzhan Ibragimov. Under the guidance of E. Tenishev, a Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, the Head of the Turkic and Mongolic Studies Laboratory of the Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, and Doctor of Philological Sciences F. Khakimzyanova, she studied the Turkic-Tatar written monuments of the 14th century "Nahj el faradis" ("Open Road to the Gardens of

Eden") by Mahmud al-Bulgari as-sarai (1358) and presented her Ph.D. thesis.

The book "Historical and Linguistic Conditions for the Formation of the Turkic-Tatar Literary Language of the Golden Horde Period", published in 2004 by the Kazan State University Publishing House, laid the basis for her doctoral dissertation [20]. As a result of the creative use of previous literary traditions, this work explored the two-hundred-year literary and cultural heritage of the Golden Horde, on the one hand; on the other hand, it established a pattern characteristic of the development of a common literary language – the fact of changes in the Turkic literary language. Her thorough research allowed F. Nurieva to take a new approach to many linguistic phenomena. For example, the term "katnash tel" ("mixed language"), accepted in Turkic linguistics, was interpreted by scholars in different ways. F. Nurieva insisted on the need to consider it as "norma hem variantlyk" ("the norm and variation"). In order to establish literary norms for this period, the author made many statistical observations, that is, she examined large literary texts of 200-300 pages each, establishing their norms and variability. Having examined nine monuments in accordance with uniform requirements, F. Nurieva substantiated the penetration of Kipchak forms into the Karakhanid-Uyghur traditional Turkic literary language, the emergence of a new regional literary language, one of the variants of the old Tatar literary language, the Volga Turkic literary language in the era of the Golden Horde. Her scientific research in this area has been highly appreciated in Turkic linguistics, her articles on general Turkic issues have been translated into Turkish and English and published in foreign languages, many works have been published in collective monographs.

The Tatar Language Department continues the study of the Tatar language history to this day. Since 2003, at Kazan Federal University, Yusupov Airat has been teaching the following courses: "Arab-Persian traditions in the Tatar language", "Islamic studies", "Fundamentals of the Arabic language", "Stylistic evolution of Tatar Sufi poetry", "Language of Sufi literature", etc. In 2004 he presented his thesis "XIX gasyrnyn berenche yartysynda sufi shagyir' Shemsetdin Zeki eserlerenen morphologic uzencheleklere" ("Morphological features of the Sufi poet Shamsutdin Zaki's works of the first half of the 19th century"). In 2022, he defended his doctoral dissertation on the topic "XIX gasyr tatar sufi shigriyete telen atributsiyeleu" ("Attribution of the language of 19th- century Tatar Sufi poetry") [21]. Today Airat Yusupov, Doctor of Philology, is one of the leading teachers of the Tatar Language Department.

Vakhit Khakov's disciple, Khalisa Kuzmina, is a scientist who studies the history of the Tatar language, the language of written monuments of the Bulgarian period. In 1998, she presented her Ph.D. thesis on the topic "Kol Galinen "Kyissai Yosyf" eserenen tel hem stil' uzencheleklere (XIII g.)" ("Characteristic features of the language and style of Kul Gali's work "Kyissai Yusuf" (13th century)") and since then she has been teaching classes on the history of the Tatar literary language, historical grammar of the Tatar language to students, together with her colleagues from the Galimdzhan Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, participating in monographs on the historical development of the Tatar literary language.

Thus, we can conclude that many studies have been conducted devoted to the language of written monuments from various historical periods, to the history of the literary language in the Tatar world, numerous dissertations have been defended and monograph books have been published. The staff of the Institute of Language, Literature and Art named after Galimdzhan Ibragimov of the Tatarstan Academy of Sciences have also made great contributions to the study of the history of our language. Among the outstanding scholars who worked in this area were Mirfatykh Zakiev, Khalif Kurbatov, Ilida Bashirova, Marcel Akhmetzyanov, Rifkat Akhmetyanov, Farit Khakimzyanov and others. Today their work is continued by Doctors of Philology Bakhtiyar Minnullin, Rifat Mirkhaev, Candidate of Philology Milyausha Valeeva and others.

The Tatar Language Department to this day makes a lot of efforts to train researchers in the history of the language. In this area, we can list the defended candidate's theses on the history of the language by Alfiya Iskhakova, Gulnaz Gainullina, Gulnaz Zakirova, Albina Islamova, Enge Kadyrova, Alfiya Mannapova, Razina Mukhametrakhimova, Fanis Mukhametshin, Ilvira Salakhova and other authors. Kadyrova Enzhe and Gainullina Gulnaz worked for a long time as associate professors in the Tatar Language Department; the history of the Tatar literary language, its features during the period of the Kazan Khanate and the Golden Horde are reflected in numerous articles, programs and textbooks.

Conclusions

In 2024, the Tatar Language Department at Kazan University celebrates its 80th anniversary. During this time, its faculty have continued the study of the history of the Tatar language in two aspects– the history of the Tatar literary language and historical grammar. Today, these trends, supported by monographs, textbooks and programs for teaching students, have emerged as a stable system. At the Tatar Language Department, dozens of dissertations on the history of the Tatar language have been reviewed and presented at the Dissertation Councils, new candidates and doctors of linguistics appeared. It holds scientific conferences, seminars and memorial evenings dedicated to the heritage and blessed memory of the scholars who systematized the studies in the area of the Tatar language history; the conference proceedings are published in the form of collections of articles.

Thus, at present, through the efforts of researchers into the history of the Tatar language, a fairly harmonious system of the process of the formation and development of the Tatar literary language has been created, identifying the existence of literary traditions and the features of the Tatar language development and its main characteristics.

References

1. Shofman, A. S., Shamov, G. F. (1956). *Vostochnyi razryad Kazanskogo universiteta (kratkii ocherk)* [Eastern Category of Kazan University (A Short Essay)]. Ocherki po istorii russkogo vostokovedeniya. Pp. 417–448. Moscow, izd-vo AN. (In Russian)
2. Tumasheva, D. G. (1996). *Razvitie tatarskogo yazykoznaniya v Kazanskom universitete (1944–1995)* [Development of Tatar Linguistics at Kazan University (1944–1995)]. Gasyrlar avazy – Ehkho vekov. No. 1/2, pp. 212–216. (In Russian)
3. Garifullin, V. Z., Sabirova, L. R. (2015). *Tatarskaya zhurnalistika: istoricheskii opyt i perspektivy razvitiya* [Tatar Journalism: Historical Experience and Development Prospects]. Uchen. zap. Kazan. un-ta. Ser. Gumanit. nauki. Tom 157, kn. 4, pp. 54–61. (In Russian)
4. Bushueva, L. A. (2021). *Prepodavanie tatarskogo yazyka v vuzakh Kazani v 1920-e gg.: ot drevnetyurkskoi pis'mennosti k Dal'ton-planu* [Teaching the Tatar Language at Universities in Kazan in the 1920s: From Ancient Turkic Writing to the Dalton Plan]. Istoricheskaya ehtnologiya. T. 6. No. 2, pp. 208–220. (In Russian)
5. Zamaletdinov, R. R., Khabutdinova, M. M. (2018). *Istoriya sozdaniya otdeleniya tatarskogo yazyka i literatury v Kazanskom gosudarstvennom universitete v vospominaniyakh prepodavatelei i pervykh studentov* [The Department of Tatar Language and Literature in Kazan University: The History of Its Creation in Memories of the Faculty Members and Alumni]. Tatarica. No. 1(10), pp. 91–113. (In Russian)
6. Khanipova, I. I. (2021). *Sozdanie kafedry tatarskogo yazyka i literatury v Kazanskom gosudarstvennom universitete i ee deyatel'nost' s serediny 1940-kh – 1950-e gg. (po materialam Gosudarstvennogo arkhiva Respub-liki Tatarstan)* [Creation of the Department of Tatar Language and Literature at Kazan State University and Its Activities from the Mid-1940s to the 1950s (based on materials from the State Archive of the Republic of Tatarstan)]. Istoricheskaya ehtnologiya. T. 6. No. 2, pp. 231–242. (In Russian)
7. Galiullina, G. R., Kadirova, E. Kh., Khadieva, G. K. (2020). *Sovremennaya tatarskaya razgovornaya rech': identifikatsionnye priznaki i sotsial'naya differentsiatsiya* [Modern Tatar Colloquial Speech: Identification Features and Social Differentiation]. 222 p. Kazan', izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)
8. Jalay, L. Z. (1954). *Materialy po istoricheskoi fonetike tatarskogo yazyka* [Materials on Historical Phonetics of the Tatar Language]. 108 p. Kazan', (In Russian)
9. Jalay, L. Z. (2000). *Istoricheskaya morfologiya tatarskogo yazyka: ocherki* [Historical Morphology of the Tatar Language: Essays]. 287 p. Kazan'. (In Russian)
10. Khakov, V. Kh. (1985). *Razvitie tatarskogo literaturnogo yazyka v sovetskii period. 20–30-e gody* [Development of the Tatar Literary Language in the Soviet Period. 1920s–1930s]. 150 p. Kazan', izd KGU. (In Russian)
11. Khakov, V. Kh. (1993). *Istoriya tatarskogo literaturnogo yazyka (Izuchenie razvitiya literaturnogo yazyka v diakhronnom i sinkhronnom aspekte)* [History of the Tatar Literary Language (Studying the Development of the Literary Language in Diachronic and Synchronous Aspects)]. 329 p. Kazan'. (In Russian)
12. Khakov, V. Kh. (2003). *Yazyk – zerkalo istorii. Iz istorii razvitiya tatarskogo literaturnogo yazyka s drevnikh vremen* [Language is a Mirror of History. From the History of the Development of the Tatar Literary Language since Ancient Times]. 296 p. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)
13. Kuz'mina, Kh. Kh. (2023). *Vklad zasluzhennogo professora kazanskogo universiteta V. Kh. Khakova v izuchenie razvitiya tatarskogo literaturnogo yazyka* [Professor Emeritus of Kazan University V. Khakov's Contribution to the Study of the Tatar Literary Language Development]. Khakovskie chteniya – 2023 [Ehlektronnyi resurs]: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii molodykh uchenykh, posvyashchennoi pamyati zasluzhennogo professora Kazanskogo universiteta Vakhita Khozyatovicha Khakova (Kazan', 26–27 oktyabrya 2023 g.); pod obshch. red. G. R. Galiullinoi. Ehlektronnye setevye dannye (1 fail: 515 Kb). Pp. 3–5. Kazan', izdatel'stvo Kazanskogo universiteta. (In Russian)

14. Nurieva, A. Kh. (1975). *Materialy po istorii tatarskogo yazyka. Leksikologiya, morfologiya. Posobie dlya studentov* [Materials on the History of the Tatar Language. Lexicology, Morphology. A Student Guide]. 97 p. Kazan', izd-vo Kaz-go univ. (In Russian)

15. Khisamova, F. M. (1990). *Funktsionirovanie i razvitie starotatarskoi delovoi pis'mennosti XVI — XVII vv.[* Functions and Development of Ancient Tatar Business Writing in the 16th – 17th Centuries]. 152 p. Kazan', izd-vo KGU. (In Russian)

16. Khisamova, F. M. (1999). *Tatarskii yazyk v vostochnoi diplomatii Rossii (XVI – nachalo XIX vv.)* [Tatar Language in Russian Eastern Diplomacy (the 16th – early 19th centuries).]. 407 p. Kazan', Master-Lain. (In Russian)

17. Khisamova, F. M. (2017). *Istoricheskaya grammatika tatarskogo yazyka. Fonetika. Morfologiya* [Historical Grammar of the Tatar Language. Phonetics. Morphology]. 182 p. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

18. Yusupov, F. Yu. (2023). *Dialekty Kazanskikh tatar* [Dialects of Kazan Tatars]. 993 p. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

19. Yusupova, A. Sh. (2008). *Dvuyazychnaya leksikografiya tatarskogo yazyka XIX veka* [Bilingual Lexicography of the Tatar Language of the 19th Century]. 410 p. Kazan', izd-vo Kazansk. gos. un-ta. (In Russian)

20. Nurieva, F. Sh. (2004). *Istoricheskie i lingvisticheskie usloviya formirovaniya tyurko-tatarskogo literaturnogo yazyka zolotoordynskogo perioda* [Historical and Linguistic Conditions for the Formation of the Turkic-Tatar Literary Language of the Golden Horde Period]. 376 p. Kazan', Kazan.gos.un-t. (In Russian)

21. Yusupov, A. F. (2022). *Yazykovaya sistema tatarskoi sufiiskoi poehzii XIX veka* [Linguistic System of Tatar Sufi Poetry of the 19th Century]. 448 p. Kazan', Ikhlas. (In Russian)

КАЗАН УНИВЕРСИТЕТЫНДА ТАТАР ТЕЛЕ ТАРИХЫ ФӘНЕН ӨЙРӘНҮ

Халисә Хатыйп кызы Кузьмина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
shirmanx@yandex.ru

Фәнүзә Шәкүр кызы Нуриева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
fanuzanurieva@yandex.ru

Татар әдәби теле – халкыбыз тарафыннан гасырлар дәвамында иҗат ителгән тиңдәшсез кыйммәтле хәзинәләребезнең берсе. Тел аралашу чарасы гына түгел, ул – халыкның рухи эшчәнлеген чагылдырган төп күрсәткеч. Шушы рухи байлык гасырлар дәвамында әдәби истәлекләрдә тупланып, һәр тарихи чорга хас традицияләрне, тел нормаларын, төрле иҗтимагый вакыйгаларны чагылдыра. Татар әдәби теленең язма ядкарьләре телен бөтен тулылыгы белән өйрәнү, үсеш закончалыкларын тикшерү Казан университеты татар теле кафедрасының фәнни юнәлешләре арасында чор таләп иткән актуаль мәсьәләләрнең берсе булып тора. Бу – татар теле үсешен күз алдына китерү өчен генә түгел, ә телнең татар халкы этногенезында тоткан тарихи урынын билгеләү һәм хәзерге шартларда традицияләр җирлегендә татар телен дәүләт теле буларак яшәтү мәсьәләсен хәл итү белән дә бәйләнгән. Казан университетында татар теле тарихын төрле яктан җентекләп өйрәнүнең гасырдан артык вакытка сузылган тарихы бар. Әлеге мәкаләдә сүз татар теле тарихын өйрәнү юнәлешендә үзләренең җуелмас эзен калдырган күренекле галимнәр турында бара.

Төп төшенчәләр: татар әдәби теле тарихы фәне, татар галимнәре, татар теле кафедрасы, Казан университеты

Кереш

Казан университеты бөтен дөньяга танылган күп кенә фәнни җәмгыятьләрнең үзәге булып тора. Ул Россиядә Мәскәү, Дерпт (Тарту), Вилен (Вильнюс) университетларыннан соң дүртенче университет булып ачыла һәм XIX гасырның 30-40 елларында ук көнчыгышны өйрәнү үзәкләренең берсенә әверелә. Бу вакытта фәлсәфә факультетында төрле кафедралардан җыелган Көнчыгыш

разряды барлыкка килә, соңыннан ул атказанган фәнни абруйлы ориенталистлары белән дан казана.

Казан элек-электән Көнчыгыш белән киң сәүдә элемтәләренә ия булган. Казан аша Иранга, Урта Азиягә һәм Ерак Көнчыгышка сәүдә юллары үткән, шуңа күрә Казанда көнчыгышны өйрәнү фәннәре университет ачылганчы ук үсеш ала башлый, бу исә Көнчыгыш разрядының барлыкка килүен һәм нәтиҗәле эшчәнлеген тәэмин иткән [1, б. 418]. XIX гасырның соңгы чирегендә исә университетта соңрак Казан лингвистика мәктәбе исеме белән аталган тел белеме мәктәбе булдырыла. И. А. Бодуэн де Куртенэ, Н. В. Крушевский, В. А. Богородицкий һәм башка галимнәр структур лингвистика, морфонология, лингвистик типология, психолингвистика юнәлешендә эзләнүләр алып бара.

1812 елда татар теле Казан университетының уку программасына кертелә. Соңрак, 1828 ел ахырында – 1829 ел башында университет ректоры Н.И. Лобачевский инициативасы белән Көнчыгыш разряды төзелә, аңа көнчыгыш телләре кафедрасы базасында формалаштырылган ике кафедра – төрек-татар һәм гарәп-фарсы телләре кафедрасы керә. Казан тюркология мәктәбенә нигез салучылар – И. С. Хәлфин, Х. Д. Френ, Ф. И. Эрдман, А.К. Казем-Бек, А. Троянский, И.Н. Березин, М. Мәхмүдов, А. Вагабов, М. Иванов, С. Кукляшев, К. Насыйри, Н. Ф. Катанов, В. В. Радлов һ.б. татар халкы тарихына һәм аның әдәби теле тарихына зур игътибар биргәннәр. Көнчыгыш разряд Санкт-Петербургка күчерелгәннән соң да татар телен укыту дәвам иткән.

Казан университетында татар теле тарихын өйрәнүне шартлы рәвештә өч чорга бүлеп карарга мөмкин. Беренче чор 1804–1917 елларны үз эченә ала, бу чор Көнчыгыш разряды яшәеше һәм аннан соңгы чорда татар телен өйрәнү белән бәйле. Икенче чорны совет чорында татар теле тарихын өйрәнү дип карарга мөмкин, ул 1917–1991 елларны үз эченә ала. Бу аралыкта 1944 елдан соңгы чор – татар теле һәм әдәбияты бүлеге ачылганнан соң дәвам иткән вакыт аеруча игътибарга лаек, чөнки бу вакытта тел тарихын өйрәнү аеруча җанланып китә. 2000 еллардан башлап бүгенге көнгә кадәр булган чорны XXI гасырда татар теле тарихын өйрәнү дип аталырга хаклы.

Һәр чорның үзенчәлекле үсеш этаплары булган, Казан университеты тюркологлары Россия күләмендә генә түгел, дөнья күләмендә дә танылуга ирешкәннәр.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Әлеге мәкаләдә Казан университетында татар теле һәм аның тарихын фәнни яссылыкта өйрәнүнең озак елларга сузылган тарихын тасвирлау, бу өлкәдә хезмәт куйган галимнәрне һәм аларның фәнни-педагогик мирасын барлау бурычы куела.

Тикшерүнең төп методлары буларак, биографик метод, тасвирлама, тарихи-чагыштырмалы һәм аксиологик методлар кулланылды. Биографик метод һәм тасвирлама методлар ярдәмендә татар теле тарихын өйрәнгән шәхесләр эшчәнлеген тикшерү эше башкарылды. Тарихи-чагыштырмалы һәм аксиологик методлар әлеге эшчәнлекне бүгенге көн һәм узган гасыр күзлегеннән бәяләргә ярдәм итте.

Фикер алышу

1804 елда Казан университеты үзенең беренче уку елын башлагач, аның штатында, уставка яраклы рәвештә, көнчыгыш телләре профессоры һәм татар теле лекторы булырга тиеш булган. Ул вакытта әле бернинди кафедралар турында сүз дә булмый. Укыту да программаларсыз һәм уку планнарыннан башка гына бара. Шулай ук факультетларга бүленешләр дә, белгечлекләр дә булмаган. Өч елдан соң гына, 1807 елда, көнчыгыш телләре кафедрасы эшли башлый, анда гарәп һәм фарсы телләре укытыла, аерым елларда яһүд һәм сүрия телләре өстәлә. Бу кафедраның җитәкчесе итеп, Германиянең Росток шәһәреннән килгән күренекле ориенталист һәм нумизмат Христиан Данилович Френ билгеләнә. Ул Казан университетында ун елга якын эшли. Бу вакыт эчендә Х. Д. Френ көнчыгыш фәннәрен укытуны киңәйтә, көнчыгышны һәрьяклап фәнни өйрәнүгә нигез сала. Ул нумизматика белән кызыксына башлый, Алтын Урда чорында басылган 400 дән артык тәңкә таба, алар буенча ханнарның исемнәрен торгызуга ирешә, Урда шәһәрләренең урнашуын һәм шул вакыттагы рус-татар мөнәсәбәтләрен һ.б. тикшерә. Френның укыту һәм фәнни эшчәнлегендә иң якын хезмәткәре Ибраһим Хәлфин була, ул 1811 елдан университетта татар теле лекторы, ә 1823 елдан Көнчыгыш сүз гыйлеме адъюнкты

булып эшли [1, б. 420]. Шуны да әйтергә кирәк: Казанда татар телен укытуда Хәлфиннәр династиясе 60 ел дәвамында эшчәнлек алып барган. Ибраһим Хәлфинның бабасы Сәгыйть Хәлфин Россиядә беренче рәсми көнчыгыш телләре укытучысы була. 1769 елда аңа Казан гимназиясендә татар телен укыту йөкләнә. 1785 елдан аның варисы булып улы Исхак (1785–1800) тора, Исхак үлеменнән соң татар телен укыту эшен Ибраһим Хәлфин (1800–1828) дәвам иткән.

Казан университетыннан Х. Д. Френ киткәннән соң, көнчыгыш телләрен һәм мәдәниятен өйрәнү көчсезләнә. Бары 1827 елда Н. И. Лобачевскийның университет җитәкчелегенә килүе генә «Көнчыгыш разряды» үсешенә уңай йогынты ясый. 1828 елда татар теле лектурасы төрек-татар теле кафедрасына үзгәртелә, беренче чорда аны Александр Касимович (Мирза) Казембек җитәкли. Университетта монгол, кытай, әрмән телләре дә укытыла башлый, тюркология үсеш ала. Лобачевский күп кенә Көнчыгыш телләрендә кульязмалар һәм иске китаплар фондын булдыруга нигез сала. Турыдан-туры Лобачевский ярдәмендә Көнчыгыш разряды көчләре белән китапханәдә бик сирәк очрый торган Көнчыгыш китаплары һәм кульязмалары җыелган, алар хәзерге вакытка кадәр гаять зур фәнни кыйммәткә ия. Күпсанлы татар кульязмалары арасында 1775 елда беренче Казан гимназиясенең татар теле укытучысы Сәгыйт Хәлфин тарафыннан төзелгән татар әлифбасы һәм грамматикасының чын нөсхәсе һәм рус-татар сүзлеге (ике томда) табылган. 1778 елда бу китап Петербургта басыла. Шулай ук татар теле курсы буенча 1824–1826 елларда Ибраһим Хәлфин тарафыннан укылган лекцияләрнең кульязмалары табылган. Галим төрки-татар тарихи чыганакларны бастыру эшен башлап җибәрүчеләрнең берсе булып тора. Ибраһим Хәлфин үзе тапкан һәм нәшриятка әзерләгән «Дастане Чыңгыз вә Аксак Тимер» (1819), «Шәҗәрәи әт-түрк» (1820), Х. М. Френ белән берлектә нәшер ителгән «Тимер Котлыг тархан ярлыгы» хезмәтләре төрле ил галимнәренең игътибарын җәлеп иткән.

Көнчыгыш белгечләре А. К. Казембек һәм И. Н. Березин төрки телләрне өйрәнүнең фәнни үсеше өчен күп эшләр башкарганнар. Мәсәлән, Казем-Бекның нәтиҗәле фәнни эшчәнлеге төрки халыкларның тарихын, әдәбиятын, дини карашларын һәм законнарын өйрәнүгә юнәлдерелсә, И.Н. Березин Көнчыгыш тарихи кульязмаларын җыюга һәм бастырып чыгаруга зур игътибар биргән, шуның нәтиҗәсендә ул бөтен дөньяга танылa. Үзе төзегән өч томлык «Көнчыгыш тарихчылары китапханәсе»ндә (1850–1851) И. Н. Березин татар тарихына караган «Шәйбани-намә» һәм «Җәмигъ-эт-тәварих», Әбелгазый ханга мөнәсәбәтле хезмәтләр бастыра. Ул Казан университетында 10 елдан артык төрек-татар теле кафедрасын җитәкли, төрек телен укыта, төрки халыклар тарихы һәм төрек әдәбияты буенча лекцияләр укый.

Казан татарларының көнкүрешен беренче тикшерүче, танылган натуралист һәм этнограф К. Ф. Фуксның нумизматик һәм этнографик хезмәтләрен дә искә алу мөһим. Белгечлеге буенча табиб Фукс күп вакытын җирле халыкларны, күбесенчә татарларны тикшерүгә юнәлтә. Ул татарлар белән якыннан аралаша, аларның телен өйрәнә, Казан шәһәренең татар бистәсендә татарлар арасында яши һәм үзенең күпьеллык күзәтүләрен соңрак этнография буенча язылган «Статистик һәм этнографик яссылыкта Казан татарлары» хезмәтендә бәян итә һәм гомумиләштерә. Бу эштә ул татарларның физик типажына, аларның икътисадына, тышкы көнкүрешенә, хатын-кызлар мәсьәләсенә, шигърияткә, мәдәнияткә һәм бәйрәмнәргә, мәктәпкә һәм мәгърифәткә, руслар белән татарлар арасындагы үзара мөнәсәбәтләргә зур игътибар бирә.

XIX гасырның беренче яртысында Казан университеты Көнчыгышны өйрәнү һәм Россиядә көнчыгыш телләрен укыту үзәге булып тора. Көнчыгыш разряд 1854 елга кадәр яши. Бу елның 22 октябрендә Сенат Указы нигезендә Казан университетында һәм I Казан гимназиясендә көнчыгыш телләрен укыту туктатыла. Соңгысында татар телен укыту калдырылган.

Указда разрядны ябу көнчыгыш телләрен уңышлы өйрәнү өчен аларны бер урында укытуны туплау кирәклеге белән аңлатыла. Бу урын Санкт-Петербург университеты булган, анда «бу киң белем тармагын үстерү өчен күбрәк акча һәм империянең башка урыннарына караганда күбрәк уку әсбаплары берләштерелгән». Шуңа бәйле рәвештә Санкт-Петербург университеты каршындагы көнчыгыш телләре бүлеге Көнчыгыш факультетына үзгәртелә, анда Казанның күп кенә көнчыгышны өйрәнүчеләре үз эшчәнлекләрен дәвам итә [2, б. 212].

XIX гасырның икенче яртысында татар теленең үсешенә караган төп мәсьәләләр татар телендә басма матбугат чарасы чыгаруга юнәлтелә. Казан университетының математика һәм тәҗрибә физикасы адъюнкты Иван Ипатович Запольский 1808 елда рус һәм татар телләрендә «Казанские известия» газетасын чыгару проекты белән чыгыш ясый, әмма татар телендә газета чыгаруга рөхсәт ала алмый. 1833 елдан Казан университеты вәкилләре яңадан татар телендә газета булдырырга тырышалар. Көнчыгыш разряды тәрбияләнүчесе Маркел Григорьевич Никольский «Бәхрел әхбар» («Хәбәрләр диңгезе») дип аталган газета чыгару өчен берничә тапкыр омтылыш ясый. 1864 елда татар телендә «Файда» журналын чыгару буенча танылган ориенталист Петр Иванович Пашино инициативасы да уңышсыз була. Бер елдан соң шул ук исемдәге газетаны Василий Степанович Курочкин чыгарырга тели, ләкин ул да бюрократик киртәләргә юлыга.

1863 елда күренекле татар мәгърифәтчесе Каюм Насыйри (1825–1902) Казан хәрби губернаторы исеменә татар телендә басма орган чыгарырга рөхсәт сорап гариза яза. Санкт-Петербург университетының төрки телләр укытучысы Хөсәен Фәйзханов (1823–1866) шундый ук омтылыш ясый.

XIX гасырның икенче яртысында гына да төрле инстанцияләргә татарлар өчен вакытлы басмалар оештырырга рөхсәт сорап, егермедән артык үтенеч килгән. Әмма бу омтылышлар төрле сәбәпләр белән кире кагылган.

Бары тик XX гасыр башындагы революцион вакыйгалар гына патша хакимиятен татар милли матбугатын чыгару мәсьәләсенә мөнәсәбәтен үзгәртергә мәҗбүр итә. Нәтиҗәдә, 1905 елның 2 сентябрендә Санкт-Петербургта татар телендә беренче газета – «Нур» газетасының беренче саны дөнья күрә. 1905 елдан 1917 елга кадәр Россия империясенең 17 шәһәрендә татар телендә 120дән артык газета һәм журнал чыга, әмма алар барысы да революцион вакыйгалардан соң үз эшчәнлеген туктата [3].

1917 елга кадәр Казан губернасында татар теле укытыла торган бердәнбер дөньяви югары уку йорты Казан университеты була. Бу уку йортының уку программалары төрки-татар сөйләмнәре курсын күздә тота, ул тарих-филология факультетының классик бүлегендә укыла. 1917 елгы революцияләр алдыннан бу курсны Көнчыгышны өйрәнүче танылган галим Н. Ф. Катанов укыта, ул монда экстраординар профессор вазифасын башкаручы булып хезмәт итә. 1910 елларда, Казан университетында Петербург университетының Көнчыгыш факультетын тәмамлаган Сергей Ефимович Малов эшли башлагач, «Төрек-татар сөйләмнәре» курсы шактый киңәя. Галим тел тарихына зур игътибар биргән, аның шул елларда ук төрки рун язмалары теле белән кызыксына башлавы билгеле [4, б. 109].

Совет властеның беренче елларында ук татар теле уку предметы буларак югары мәктәпкә актив кертелә башлый, бу татар тел белеме буенча фәнни һәм педагогик кадрлар әзерли торган берничә зур белем бирү институтын булдыруга китерә.

Татар теле һәм әдәбияты бүлеге Казан университетының тарих-филология факультетында 1944 елның көзендә ачыла. Тарих-филология факультетының Гыйльми советында фикер алышудан соң, 1945 елның 13 апрелендә татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире һәм доцент вазифасына танылган Россия һәм совет галиме Көнчыгышны өйрәнүче Марр Николай Яковлевичның укучысы Рабига Афзаловна Хәкимова сайлана [5, б. 104].

Р. А. Хәкимова бик яхшы оештыручы буларак танылa. Ул татар теле һәм әдәбияты кафедрасының 1945–1946 уку елына фәнни-тикшеренү эшенең юнәлешендә Шиһабетдин Мәрҗани һәм Муса Акъегетзадә әсәрләренең телен, Габдулла Тукайның тормыш эшчәнлеген өйрәнүне дәвам итәргә ниятли. Өлкән укытучы Сөнгатулла Нигъмәтулла улы Бикбулатов Мәхмүд Кашгарыйның «Дивану лөгат әт-төрк» сүзлеген анализлау белән шөгыльләнә. Доцентлар Шиһап Галим улы Рамазанов һәм Латыйф Җәләй улы Җәләлетдинов, өлкән укытучы Бәкер Гарифулла улы Яфаровлар татар теленә һәм аның тарихына караган лекцияләр укыйлар.

Н. Маррның тел теориясе кире кагылганнан соң, татар теле һәм әдәбияты кафедрасының да эш юнәлеше үзгәрә. Язма истәлекләрнең телен Иосиф Сталин тәгълиматларына яраклаштырып өйрәнү башлана. Мәсәлән, кафедра ассистенты Гаяз Мәһди улы Ишмөхәммәтовның темасы «XIV гасыр Болгар чоры истәлеге «Нәһҗ әл-фарадис» әсәренең теле иптәш Сталинның тел белеме мәсьәләләре буенча хезмәтләре яктысында» дип аталган. Кафедра әгъзалары совет чорына кадәрге һәм совет чоры татар әдәбияты вәкилләренең иҗатын өйрәнүгә

игътибарны юнәлтәләр, татар теленең тарихи морфологиясе (Латыйф Җәләй улы Җәләлетдинов), тел турында Сталин тәгълиматы яктылыгында татар теленең эчке үсеше законнары мәсьәләләре (Лотфи Исмәгыйль улы Яфаров) белән шөгыльләнәләр [6, б. 235].

Татар теле һәм әдәбияты кафедрасында даими рәвештә фәнни потенциалны арттыру буенча эш алып барыла. Мәсәлән, 1958 елның 31 декабрендә кафедрада Җәвад Диндар улы Алмазовның «XIII гасыр поэмасы Кыйса-и Йосыф – болгар-татар истәлеге» дип аталган диссертациясе уңышлы фикер алышу узганнан соң, ректорат алдында авторны 1959 елның 1 гыйнварыннан тулы штат берәмлегенә кертү турында үтенеч белән мөрәҗәгать итәргә карар кабул ителә. Аспирантураны уңышлы тәмамлаган, гарәп, фарсы һәм берничә төрки телне белгән Җәвад Алмазның югары уку йортында эшләү тәҗрибәсе дә була. Ул вакытта кафедра составына Хатыйп Госман, профессор Латыйф Җәләй, доцентлар Якуб Агишев, Мирфатыйх Зәкиев, Ибраһим Нуруллин, Зәет Мәҗитов, Үзбәк Байчура, укытучылар Мәхмүт Хәсәнов, Әнвәр Әфләтунов, Фуат Ганиев, Вахит Хаков, Гомәр Саттаров, Альберт Яхин һ.б. укытучылар керә. Киләчәктә бу исемнәр татар теле һәм әдәбияты белеме сәхифәләрендә татар халкының олы галимнәре буларак язылачак, 1950–60 нчы елларда исә алар әле үзләренең фәнни юлы башында гына торалар.

Татар теле кафедрасының күп кенә укытучылары XX гасыр дәвамында тел тарихы юнәлешендә аерым эзләнүләр алып барсалар да, татар теле тарихын фәнни юнәлештә өйрәнүгә нигез салган һәм университетта үзенең фәнни мәктәбен булдырган берничә галимне аерып күрсәтергә мөмкин. Болар – Латыйф Җәләй, Вахит Хаков, Алмазия Нуриева, Фәһимә Хисамова, Фәнүзә Нуриева. Татар теле ономастик системасын Гомәр Фәез улы Саттаров тарихи планда өйрәнүгә нигез сала һәм шулай ук Казан ономастика мәктәбен булдыра. Бүгенге көндә аның юлын шәкертләре – филология фәннәре докторы, профессор, татар теле белеме кафедрасы мөдире Гөлшат Рәис кызы Галиуллина һәм филология фәннәре кандидаты, доцент Һадиева Гөлфия Камил кызы дәвам итәләр [7, б. 418].

Татар теле буенча беренче филология фәннәре докторы Латыйф ага Җәләйнең (1929–1966) тормыш юлы искиткеч бай һәм катлаулы. Латыйф Җәләйнең фәнни эшчәнлеге 1929 елда башлана, шул ук елда аның балаларны тәрбияләү методикасы буенча беренче эше басылып чыга, шуннан соң ул татар телен укыту методикасы буенча берничә китап бастыра, татар әдәбияты буенча дәреслек-хрестоматия төзүдә дә катнаша. 1932 елда Латыйф Самара авыл хуҗалыгы техникумының аспирантурасына укырга керә, анда аспирантура ябылганнан соң, 1933 елда Казан педагогия институтының аспирантурасында укуын дәвам итә. 1935 елдан ул шунда ук татар диалектологиясе һәм тел тарихы буенча укыту эшен башлый. 1939 елдан 1962 елга кадәр Латыйф Җәләй Тел, әдәбият һәм тарих институтында татар теле секторын җитәкли. Бер үк вакытта югары уку йортларында – Казан педагогия институтында һәм Казан университетында татар диалектологиясе һәм татар теле тарихы фәннәрен укыта.

Халык сөйләмнәрен өйрәнгәндә, Л. Җәләй, беренче чиратта, әдәби тел тарихын һәм тарихи грамматиканы кирәкле тел материалы белән тәэмин итә, шуңа күрә ул татар әдәби теле тарихын һәм тарихи грамматиканы өйрәнү белән шөгыльләнә. 1938 елда галим «Татар теле тарихына караган кайбер материаллар» китабын бастыра һәм шул ук темага кандидатлык диссертациясе яклый. 1940–60 елларда ул татар теленең диалектологиясе, теле тарихы һәм тарихи грамматикасы буенча бердәнбер белгеч була. 1954 елда Л. Җәләй «Татар теленең тарихи буенча фонетикасы буенча материаллар» китабын бастыра [8]. Әлеге китап бүгенге көнгә кадәр үзенең актуальлеген югалтмаган. 1960 елда Л. Җәләй Казан университеты нәшриятына «Татар теленең тарихи морфологиясе буенча очерклар» китабының кульъязмасын тапшыра, тик бу китап ул вакытта басылып чыкмаган, аны Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм сәнгать институты 2000 елда бастыра [9]. Казан университетында әлеге хезмәт студентларга бүгенге көндә дә татар теленең тарихи грамматикасы юнәлешендә татар телендә язылган беренче зур монографик хезмәт буларак тәкъдим ителә.

Латыйф ага Җәләйнең төп фәнни фикерләре татар халкының килеп чыгышын тел материалы нигезендә аңлатуга барып тоташа. Тел материалын этногенез күзлегеннән анализлаганда, Л. Җәләй кайбер галимнәрнең татарлар һәм аларның теле Алтай һәм Монголиядән килгән дигән нәтиҗәләре белән

килешми. Аның фикеренчә, татар теле төрле җирле төрки кабиләләргә караган җирле төрки сөйләшләрнең берләшүе нәтиҗәсендә формалаша. Ул татар теленең өч зур диалектын – Урта, Көнчыгыш һәм Көнбатыш диалектларын җентекләп өйрәнүгә аерым игътибар бирә, шулар нигезендә татар теленең җирле төрки сөйләшләр нигезендә формалашканын раслый.

Латыйф ага Җәләй татар теле тарихын өйрәнүнең фәнни нигезләрен булдырган һәм бу юнәлештә үзенең шәкертләрен тәрбияләгән олы галим. Аның шәкертләренең берсе – Казан университеты профессоры, филология фәннәре докторы Вахит Хаков (1926–2008) озак еллар дәвамында әдәби тел тарихын өйрәнеп, шулай ук тел тарихын социолингвистик юнәлештә өйрәнүгә нигез салган олпат галим.

Вахит Хөҗҗәт улы Хаков 1926 елның 16 августында Татарстан Республикасы Буа районының Урта Лаще (Күзби) авылында укытучы гаиләсендә туа. Унҗиде яшьлек егет Бөек Ватан сугышы елларында фронтка чакырыла, Монголиядә, Кытайда сугыша, анда беренче тапкыр руник язулар текстларын күрә. Демобилизациядән соң Буа районы авыл мәктәбендә укытучы булып эшли, Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетына укырга керә, 1960 нчы елда СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалында Тел, әдәбият һәм тарих институты каршындагы аспирантураны тәмамлый. 1961 елда XX гасыр башы татар әдәби теле тарихы буенча кандидатлык, ә 1971 елда «Татар әдәби теле һәм аның стильләренең барлыкка килүе һәм үсеше» темасына докторлык диссертациясен диссертациясен яклый. 1965 елда аңа доцент, ә 1974 елда профессор исеме бирелә. 2008 нче елга кадәр Казан университетында татар теле кафедрасы профессоры, ә 1989–1994 нче елларда татар теле кафедрасы мөдире булып тора.

Вахит Хаковның төп фәнни кызыксынулары төрки (башлыча татар) әдәби телләр тарихы, аларның стилистик категорияләре үсеше, борынгы төрки һәм татар язма истәлекләре телен тикшерү өлкәсенә карый. Төрле елларда тел белеменең гомуми мәсьәләләре, лексикология, терминология, фразеология, орфографиия, этимология мәсьәләләрен тикшерә; уку-укыту методикасы, югары уку йортында һәм мәктәптә әдәби әсәрләрнең телен өйрәнү проблемалары белән шөгыльләнә [10], [11], [12].

Вахит Хөҗҗәт улы Хаков – татар теле кафедрасында студентларга озак еллар дәвамында татар әдәби теле тарихы буенча лекцияләр укыган һәм шушы юнәлештә үзенең фәнни мәктәбен булдырган, күпсанлы шәкертләр тәрбияләгән галим. Аның җитәкчелегендә 20гә якын кандидатлык диссертациясе якланган, 3 докторлык диссертациясенең фәнни консультанты булган. Озак еллар галим кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен яклау буенча Гыйльми совет составында эшли, «Тел белеме» бүлеге буенча «Татар энциклопедиясе»н төзүдә катнаша. 30 елдан артык республика радиотапшырулары буенча аның җитәкчелегендә һәм турыдан-туры үзенең катнашында татар теле һәм сөйләм культурасы буенча «Тел күрке − сүз» фәнни-популяр тапшыруы алып барыла, аның кулъязма материаллары ун томнан артык тәшкил итә. Профессор фәнни-педагогик һәм иҗтимагый эшчәнлеге өчен унсигез орден һәм медаль, күп кенә Мактау грамоталары һәм Рәхмәт хатлары белән бүләкләнгән [13, б. 5].

Татар теленең тарихи грамматикасы юнәлешендә эшчәнлек алып барган галимә – Алмазия Хаҗи кызы Нуриева. Ул унҗиде ел дәвамында – 1967–1984 елларда Казан университетының татар теле кафедрасында доцент булып эшли, мәктәп укучылары өчен күпсанлы дәреслекләр яза, озак еллар гамәлдә булган, кабат-кабат басылган татар орфографик сүзлеген төзи, 1975 нче елда галимәнең татар теленең тарихи грамматикасына караган «Татар теле тарихыннан материаллар. Лексикология, морфология. Студентлар өчен кулланма» әсбабы дөнья күрә [14]. Әлеге кулланма татар теленең моңа кадәр эшләнмәгән тарихи лексикологиясенә караган материалларның да бирелүе белән аерылып тора. Галимә ел тарихын өйрәнүдә чагыштырма-тарихи методка нигезләнеп; гомумалтай, гомумтөрки катламнарны тикшерү критерийларын ачыклый.

Алмазия Хаҗиевна Нуриевадан соң тарихи грамматика юнәлешен татар теле кафедрасында Фәһимә Миргали кызы Хисамова дәвам итә.

Фәһимә Миргали кызы Хисамова (1936–2018) – танылган галим, тел белгече, татар теле фонетикасы һәм морфологиясе, тарихи граммтикасы өлкәсендә фәнни хезмәтләр, уку программалары, дәреслекләр, методик кулланмалар авторы, Татарстанның атказанган укытучысы, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе. Ул 1936 елның 1

декабрендә Татарстан Республикасының Ютазы районы Кәрәкәшле авылында туа. 1955–1960 елларда Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетының татар теле һәм әдәбияты бүлегендә укый. Университетны тәмамлаганнан соң, җиде ел дәвамында Чүпрәле һәм Азнакай районнары мәктәпләрендә татар теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшли. 1967–1970 елларда Казан дәүләт университетының татар теле кафедрасы каршында Д.Г. Тумашева фәнни җитәкчелегендә аспирантура уза. 1971 елда «Хәзерге татар әдәби телендә сыйфат фигыль» темасына кандидатлык диссертациясе, 1995 елда «Иске татар рәсми язуының гамәлдә булуы һәм үсүе (XVI – XIX гг. башы)» темасына филология фәннәре докторлыгына диссертация яклый.

Утыз елдан артык татар теле кафедрасында укытучы булып эшләү дәверендә галимә татар теленең фонетикасы һәм морфологиясе, тарихи грамматикасы буенча лекцияләр уку өчен методик әсбаплар, программалар һ. б. төзегән. Ул хәзерге татар теле структурасының төрле аспектлары буенча фәнни мәкаләләрнең һәм югары уку йорты өчен язылган «Хәзерге татар әдәби теле. Морфология» (2006) хезмәтенең авторы. Төрле җыентыкларда һәм журналларда басылган күпчелек мәкаләләре татар әдәби теле тарихы һәм тарихи грамматика мәсьәләләренә багышланган [15], [16]. 2017 елда дөнья күргән «Татар теленең тарихи грамматикасы: Фонетика. Морфология» хезмәте бүгенге көндә татар теленең тарихи грамматикасы фәне буенча татар телендә язылган санаулы хезмәтләрнең берсе [17]. Әлеге хезмәттә галимә тарихи грамматика буенча төрки тел белемендә булган теория һәм фаразларны татар теле тарихы яссылыгына күчереп, һәр күренешкә аңлатма бирә; татар теленең грамматик үсеш үзенчәлекләрен билгели, диалекталь күренешләргә тукталa. Татар теленең төрле диалектлары һәм сөйләшләре арасында барлыкка килгән уртак күренешләр ачыклана. Кыпчак төркеменә кергән татар телендә угыз телләренең саклануы кабилә телләренең тарихи тыгыз бәйләнеше белән аңлатыла. Шулай ук галимә телнең үз эчендә чагылыш тапкан тарихи үзгәрешләрне ачыклауга зур игътибар юнәлтә. Бу хезмәттә Фәһимә Миргали кызы озак еллар дәвамында татар теле кафедрасында татар теленең тарихи грамматикасы буенча алып барган лекция материалларына, шәхси күзәтүләренә, шулай ук татар теле тарихы белгечләре фикерләренә таяна.

Лингвистик география һәм ареал лингвистика методларына нигезләнеп, татар теленең диалектларын өйрәнү өлкәсендә зур уңышларга ирешкән танылган тел белгече, галим-диалектолог, филология фәннәре докторы, профессор Фәрит Йосыф улы Юсупов – 1939 нчы елның 15 маенда Яшел Үзән районы Зур Карауҗа авылында дөньяга килә. 1956–1961 елларда Казан университетының тарих-филология факультетының татар бүлеген тәмамлагач, 1964 елдан татар халкы күпләп яши торган төрле өлкәләргә экспедицияләр оештырып, халыкның җирле сөйләшләрен өйрәнә башлый. Тупланган материалларны фәнни эшкәртү юнәлешендә эш алып барган Фәрит Йосыф улы һәр монографиясендә татар сөйләшләрен формалаштырган этник төркемнәр тарихына җитди игътибар бирә. Күпьеллык фәнни эшчәнлеге тупланган «Казан татарлары шивәсе» хезмәтендә галим Казан ханлыгы чоры, Казан ханлыгы җимерелгәннән соң татар әдәби теленең нигезен тәшкил иткән, бай сөйләшләр системасынан торган казан татарлары шивәсенең барлыкка килү тарихын, аның авазлар системасын һәм грамматик төзелешен өйрәнә [18]. Танылган галим Россиянең иксез-чиксез киңлекләренә таралган татар сөйләшләренең фонетика, морфология һәм лексика өлкәсендә үзара зур уртаклыклары булуын ачыклый, әдәби тел системасы һәм җирле сөйләшләрнең бер-берсен баету һәм камилләшү процессы кичерүен билгели.

Филология фәннәре докторы, профессор Әлфия Шәүкәт кызы XIX гасырда дөнья күргән татарча-русча һәм русча-татарча сүзлекләрне тикшереп, татар лексикографиясендә басма сүзлекләр төзелүнең сәбәпләрен бөтен Россия масштабындагы социаль, сәяси шартларга бәйләп аңлата. Рус һәм татар халкы арасында үзара сәүдә-икътисади, иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни бәйләнешләрнең яшәп килүе һәр ике телгә ихтыяҗ тудыра, шул сәбәпле ике тел байлыгын туплаган сүзлекләр нәшер ителә башлый. Казан дәүләт универститеты, Татарстан Милли китапханәләрендә, Мәскәү, Берлинның үзәк китапханәләре фондларыннан сүзлекләрне барлап, аларга тарихи-лингвистик анализ бирә. Галимә сүзлекләрдә теркәлгән лексик байлыкны килеп чыгышы, кулланылышы ягыннан тикшереп, әлеге чорда татар әдәби телен халыкның җанлы сөйләм теленә якынайту процессы башлануын билгели [19].

Татар һәм төрки тел гыйлеменең күренекле вәкилләре Диләрә Гариф кызы Тумашева һәм Әдһәм Рәхим улы Тенишевларның шәкерте, филология фәннәре докторы, профессор Фәнүзә Шәкүр кызы Нуриева да татар теле тарихы юнәлешендә үзенчәлекле фәнни юнәлеш барлыкка китергән галимәләрнең берсе.

Фәнүзә Шәкүр кызы Нуриева 1956 елның 8 мартында Баулы районының Иске Чүте авылында туа. Мәктәпне тәмамлаганнан соң (1974) Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетына укырга керә. Уку дәверендә филология фәннәре докторы, профессор, факультет деканы Д. Г. Тумашеваның турыдан-туры җитәкчелегендә аның фәнни тикшеренүләре башлана. Шәхси уку планы буенча шөгыльләнә, көнчыгыш телләрен гарәп, төрек телләрен өйрәнә. Аннары Баулы районы Байрәки-Тамак авылы мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты укыта. 1983 елда Галимҗан Ибраһимов исемендәге ИЯЛИ КФАН каршындагы аспирантурага укырга керә. Россия Фәннәр Академиясенең (РФА) әгъза-корреспонденты, РФА Тел белеме институтының тюркология һәм монголистика лабораториясе мөдире Э. Р. Тенишев һәм филология фәннәре докторы Ф. С. Хәкимҗанов җитәкчелегендә XIV гасыр төрки-татар язма истәлеге Мәхмүт әл-Болгари әс-Сараиның «Нәһҗ әл-Фәрадис» әсәрен (1358) өйрәнә һәм кандидатлык диссертациясе яклый.

2004 елда Казан дәүләт университеты нәшриятында нәшер ителгән «Исторические и лингвистические условия формирования тюрко-татарского литературного языка золото-ордынского периода» китабы докторлык диссертациясенең нигезен тәшкил итә [20]. Әлеге хезмәттә Алтын Урданың ике йөз еллык әдәби-мәдәни мирасы, бер яктан, элекке әдәби традицияләрне иҗади куллану нәтиҗәсе буларак тикшерелә, икенче яктан, гомуми әдәби телләр үсеше өчен хас закончалык – төрки әдәби телнең үзгәреш факты билгеләнә. Җентекле тикшеренүләр Ф. Нуриевага күп кенә тел күренешләренә яңача якын килергә мөмкинлек бирә. Мәсәлән, төрки тел белемендә кабул ителгән «катнаш тел» термины галимнәр тарафыннан төрлечә аңлатыла. Галимә аны «норма һәм вариантлык» итеп карау кирәклекне күтәрә. Бу чор өчен әдәби нормаларны билгеләү максатында, автор бик күп статистик күзәтүләр ясый, ягъни һәрберсе 200-300 биттән торган зур күләмле әдәби текстларны карый, алардагы норма һәм вариантлылыкны билгели. Тугыз истәлекне бердәм таләпләр нигезендә тикшереп, Ф. Нуриева караханид-уйгур традицияле төрки әдәби телгә кыпчак формалары үтеп кереп, Алтын Урда чорында яңа региональ әдәби тел, иске татар әдәби теленең бер варианты, Идел буе төрки әдәби тел барлыкка килүен нигезли. Аның бу өлкәдәге фәнни тикшеренүләре төрки тел белемендә зур бәя ала, гомумтөрки мәсьәләләргә багышланган мәкаләләре төрек, инглиз телләренә тәрҗемә ителеп, чит ил басмаларында урын ала, коллектив монографияләрдә күп кенә махсус хезмәтләре басыла.

Бүгенге көндә дә татар теле кафедрасында татар теле тарихын өйрәнү юнәлеше дәвам итә. Йосыпов Айрат Фаик улы 2003 елдан Казан федераль университетында «Татар телендә гарәп-фарсы традицияләре», «Ислам белеме», «Гарәп теле нигезләре», «Татар суфичылык поэзиясенең стилистик эволюциясе», «Суфи әдәбияты теле» һ.б. курслар алып бара, 2004 елда «XIX гасырның беренче яртысында суфи шагыйрь Шәмсетдин Зәки әсәрләренең морфологик үзенчәлекләре» дип аталган кандидатлык диссертациясе, 2022 елда «XIX гасыр татар суфи шигърияте телен атрибуцияләү» темасына докторлык диссертациясе яклый [21]. Бүгенге көндә Айрат Фаик улы – татар теле белеме кафедрасының әйдәп баручы укытучыларыннан берсе, филология фәннәре докторы.

Вахит Хаковның шәкерте Халисә Хатыйп кызы Кузьмина да татар теле тарихын, аның Болгар чоры язма истәлекләре телен өйрәнүче галимә. 1998 нче елда ул «Кол Галинең „Кыйссаи Йосыф“ әсәренең тел һәм стиль үзенчәлекләре (XIII г.)» дип аталган темага кандидатлык диссертациясе яклый һәм шул вакытлардан бирле татар әдәби теле тарихы, татар теленең тарихи грамматикасы буенча студентларга дәресләр алып бара, Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты хезмәткәрләре белән берлектә татар әдәби теленең тарихи үсеше турында монографияләр язуда катнаша.

Татар дөньясында әдәби тел тарихы буенча төрле тарихи чорларга караган язма истәлекләр телен тикшереп, күпсанлы диссертацияләр яклана, китап-монографияләр дөнья күрә. Тел тарихын өйрәнүдә Татарстан Фәннәр академиясенең Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты

хезмәткәрләренең дә өлеше бик зур. Әлеге юнәлештә хезмәт иткән олпат галимнәребездән Мирфатыйх Зәки улы Зәкиев, Хәлиф Рәхим улы Курбатов, Илида Басыйр кызы Бәширова, Марсель Ибраһим улы Әхмәтҗанов, Рифкать Газизҗан улы Әхмәтьянов, Фәрит Сабирҗан улы Хәкимҗанов һ.б. атарга мөмкин. Аларның юлын бүгенге көндә филология фәннәре докторлары Бәхтияр Миңнуллин, Рифат Мирхаев, филология фәннәре кандидаты Миләүшә Вәлиева һ. б. дәвам итә.

Татар теле белеме кафедрасы бүгенге көндә дә тел тарихы белгечләре әзерләүгә күп көч куя. Бу юнәлештә Әлфия Исхакова, Гөлназ Гайнуллина, Гөлназ Закирова, Альбина Исламова, Энҗе Кадыйрова, Әлфия Маннапова, Рәзинә Мөхәммәтрәхимова, Фәнис Мөхәммәтшин, Салахова Ильвира һәм башка авторларның тел тарихы буенча якланган кандидатлык диссертацияләрен күрсәтергә мөмкин. Энҗе Хәнәфи кызы Кадыйрова һәм Гөлназ Фоат кызы Гайнуллина шактый озак вакыт татар теле белеме кафедрасында доцент булып эшлиләр; татар әдәби теле тарихы, аның Казан ханлыгы һәм Алтын Урда чоры тел үзенчәлекләрен күпсанлы мәкаләләрдә, программаларда һәм уку-укыту әсбапларында чагылдыралар.

Төп нәтиҗәләр

2024 нче елда Казан университетының татар теле белеме кафедрасы үзенең 80 еллык юбилеен билгеләп үтә. Бу вакыт эчендә әлеге кафедрада озак еллар дәвамында хезмәт иткән галимнәр тарафыннан татар теле тарихын ике яссылыкта – татар әдәби теле тарихы һәм тарихи грамматика юнәлешләрендә өйрәнү башкарылган. Бу юнәлешләр студентларга белем бирү өчен монографияләр, уку-укыту әсбаплары һәм программалар белән ныгытылган, бүгенге көндә тотрыклы система буларак оешкан. Татар теле белеме кафедрасында татар теле тарихы буенча дистәләгән диссертацияләр тикшерү узган һәм диссертация яклау советларында якланган, фән кандидатлары һәм докторлары барлыкка килгән. Татар теле тарихын өйрәнүне системага салган галимнәрнең мирасына һәм якты истәлегенә багышланган фәнни конференцияләр, семинарлар, искә алу кичәләре үткәрелә, конференция материаллары җыентык булып басылып чыга.

Шул рәвешле, хәзерге вакытта татар теле тарихын өйрәнүчеләр тырышлыгы белән татар әдәби теленең формалашу һәм үсеш процессының шактый төзек системасы, шулай ук әдәби традицияләр барлыгы турындагы күзаллау булдырылган, татар теленең үсеш үзенчәлеге һәм аның төп характеристикалары ачыкланган.

Әдәбият

1. *Шофман А. С., Шамов Г. Ф.* Восточный разряд Казанского университета (красткий очерк) // Очерки по истории русского востоковедения. М., Изд-во АН, 1956. С. 417-448.
2. *Тумашева Д. Г.* Развитие татарского языкознания в Казанском университете (1944–1995) // Гасырлар авазы – Эхо веков. 1996. №1/2. С. 212-216.
3. *Гарифуллин В. З. Сабирова Л. Р.* Татарская журналистика: исторический опыт и перспективы развития // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. 2015. Том 157, кн.4. С. 54–61.
4. *Бушуева Л. А.* Преподавание татарского языка в вузах Казани в 1920-е гг.: от древнетюркской письменности к Дальтон-плану // Историческая этнология. 2021. Т. 6. № 2. С. 208–220.
5. *Замалетдинов Р. Р., Хабутдинова М. М.* История создания отделения татарского языка и литературы в Казанском государственном университете в воспоминаниях преподавателей и первых студентов // Tatarica. 2018. № 1 (10). С. 91–113.
6. *Ханипова И. И.* Создание кафедры татарского языка и литературы в Казанском государственном университете и ее деятельность с середины 1940-х – 1950-е гг. (по материалам Государственного архива Республики Татарстан) // Историческая этнология. 2021. Т. 6. № 2. С. 231–242.
7. *Галиуллина Г. Р., Кадирова Э. Х., Хадиева Г. К.* Современная татарская разговорная речь: идентификационные признаки и социальная дифференциация. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2020. 222 с.
8. *Җәләй Җ. З.* Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. Казан, 1954. 108 б.
9. *Җәләй Җ. З.* Татар теленең тарихи морфологиясе: очерклар. – Казан, 2000. 287 б.
10. *Хаков В. Х.* Татар әдәби теленең совет чорында үсеше. 20–30 нчы еллар (Развитие татарского литературного языка в советский период. 20–30-е годы). Казан: КДУ нәшр., 1985. 150 б.
11. *Хаков В. Х.* Татар әдәби теле тарихы (Әдәби телнең үсешен диахроник һәм синхроник аспектта тикшерү). Казан. 1993. 329 б.
12. *Хаков В. Х.* Тел – тарих көзгесе. Татар әдәби теленең борынгы чорлардан башлап үсеш тарихыннан. Казань: Тат. кит. нәшр., 2003. 296 б.
13. *Кузьмина Х. Х.* Вклад заслуженного профессора казанского университета В. Х. Хакова в

изучение развития татарского литературного языка // Хаковские чтения – 2023: материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых, посвященной памяти заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова (Казань, 26–27 октября 2023 г.) / под общ. ред. Г. Р. Галиуллиной. Электронные сетевые данные (1 файл: 515 Кб). Казань: Издательство Казанского университета, 2023. С. 3–5.

14. *Нуриева А. Х.* Татар теле тарихыннан материаллар. Лексикология, морфология. Студентлар өчен кулланма. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1975. 97 б.

15. *Хисамова Ф. М.* Функционирование и развитие старотатарской деловой письменности XVI – XVII вв. Казань: Изд-во КГУ, 1990. 152 с.

16. *Хисамова Ф. М.* Татарский язык в восточной дипломатии России (XVI – начало XIX вв.). Казань: Мастер-Лайн, 1999. 407 с.

17. *Хисамова Ф. М.* Татар теленең тарихи грамматикасы. Фонетика. Морфология. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2017. 182 б.

18. *Юсупов Ф. Ю.* Казан татарлары шивәсе. Казан: татар кит.нәшр., 2023. 993 б.

19. *Юсупова А. Ш.* Двуязычная лексикография татарского языка XIX века. Казань: Изд-во Казанск. гос. ун-та, 2008. 410 с.

20. *Нуриева Ф. Ш.* Исторические и лингвистические условия формирования тюрко-татарского литературного языка золотоордынского периода. Казань: Казан.гос.ун-т. 2004. 376 с.

21. *Юсупов А. Ф.* Языковая система татарской суфийской поэзии XIX века. Казань: Ихлас, 2022. 448 с.

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА В КАЗАНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Халиса Хатиповна Кузьмина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
shirmanx@yandex.ru.

Фануза Шакуровна Нуриева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
fanuzanurieva@yandex.ru.

Татарский литературный язык – одна из самых главных ценностей, созданных народом на протяжении веков. Язык является не только средством общения, но и основным показателем духовной деятельности народа. Духовное богатство веками накапливалось в литературных письменных памятниках, отражая традиции, языковые нормы, различные общественные события, присущие каждому историческому периоду. Изучение языка письменных памятников татарского литературного языка во всей его полноте, исследование закономерностей его развития является одним из актуальных научных направлений кафедры татарского языкознания Казанского университета. Оно связано не только с представлением развития татарского языка, но и с определением исторического места языка в этногенезе татарского народа и решением вопроса о существовании татарского языка как государственного на базе традиций в современных условиях. Ученые Казанского университета на протяжении более века занимаются всесторонним изучением истории татарского языка. В данной статье речь идет о наследии выдающихся ученых, оставивших свой неизгладимый след в изучении истории татарского языка.

Ключевые слова: история татарского литературного языка, татарские ученые, кафедра татарского языкознания, Казанский университет